

BAKSTEEN

Technologie en ambacht

Continuïteit

Monumentaliteit

Materiaalgebruik

Vijf steden langs de Po

ITALIAANSE ARCHITECTUUR

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse
Baksteenfabrikanten

HOOFDREDACTIE

Hans de Muinck Keizer

**REDACTIE EN
MEDEWERKERS**

Irma van der Fluit
Victor Freijser
Michiel Nieuwenhuys
Bart de Vries

PRODUCTIE-**COORDINATIE**

Adviesbureau Hollander en
Van der Mey B.V., Den Haag

ART DIRECTION

Kees van de Wiel, Den Haag

VORMGEVING

Studio Tigges bNO, Voorburg

ZETWERK

Textpresse, Almere

LITHOGRAFIE

Nederlof Repro, Cruquius

DRUK

De Grafische, Haarlem

REDACTIE-ADRES

Koninginnegracht 95
2514 AK Den Haag
070-3549000

**ADRESWIJZIGING OF
VERZOEK OM TOEZENDING**

Richten aan het Koninklijk
Verbond van Nederlandse
Baksteenfabrikanten,
Postbus 51, 6994 ZH De Steeg
08309-59110

ISSN 0925-5923

Baksteen is een uitgave van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB), Postbus 51, 6994 ZH De Steeg. Het wordt in controlleerd distributie toegezonden aan architecten(bureaus) en stedenbouwkundigen, tuin- en landschapsarchitecten, opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden, centrale en lagere overheidsinstellingen, aannemers (VG-Bouw en NVOB-leden), HIBIN-leden, onderwijsinstellingen en researchinstellingen, (vak)pers en relaties van KNB. Copyright © 1994 KNB. Het overnemen van artikelen als bedoeld in artikel 15 van de Auteurswet is niet toegestaan.

KORT NIEUWS**3****DE ECHO'S VAN EEN RIJK VERLEDEN****4**

Baksteen heeft het beeld van de historische Italiaanse stad sterk bepaald. Moderne architecten zien het als een aanleiding om dat beeld op inventieve wijze te continueren.

Tekst: *Liesbeth Boeter* en
Paul van der Ree
Fotografie: *Mario Ciampi,*
Tranquillo Cortina, Antonio
Garbasso, Gherardo Gherardi

DE PLAATS TUSSEN TECHNOLOGIE EN AMBACHT**8**

Nieuwe vormen en experimenten met techniek kenmerken de Italiaanse architectuur. Toch is de aandacht voor ambachtelijkheid nooit verdwenen.

Tekst: *Luca Molinari*
Vertaling: *Madelon de Vriendt*
Fotografie: *Mario Ciampi,*
Renzo Piano Building Workshop,
Raffaello Scatasta, F. Sciaro

EEN ONDERDOMPELING IN LANDSCHAP EN VERLEDEN**12**

De traditie is hardnekkig in Italië en buiten de steden vooral zichtbaar aan de Lombardijnse landweggetjes. Een rondtocht langs vijf steden aan de Po.

Tekst: *Jaap Huisman*
Fotografie: *Jannes Linders*

DE NATUURLIJKE VERRIJKING VAN HET BEELD**18**

Er is een goede reden om verschillende materialen te combineren binnen één ontwerp.

Tekst: *Alfonso Acocella* (© ANDIL)
Fotografie: *Mario Ciampi,*
Nuova Arcadia, Ippolita Paolucci,
Paolo Portoghesi, Stefano Topuntoli

EEN ARCHITECTUUR VAN HERINNEREN EN HERONTDEKKEN**22**

Monumentaliteit in de architectuur is nooit onomstreden. Pas sinds de jaren zestig is er weer belangstelling voor.

Tekst: *Luca Molinari*
Vertaling: *Madelon de Vriendt*
Fotografie: *Buzzoni/Davoli,*
Mario Ciampi, Luuk Kramer,
Jannes Linders

Omslag: *Jannes Linders*

De redactie van 'Baksteen' spreekt haar erkentelijkheid uit voor de hulp die zij heeft ontvangen van de *Associazione Nazionale Degli Industriali Dei Laterizi (ANDIL)* bij het samenstellen van dit themanummer. Ook dankt zij Ed. Laterconsult voor toestemming voor het gebruik van fotografie afkomstig uit de publikatie *An Architecture of Place*

The editors of 'Baksteen' wish to thank the *Associazione Nazionale Degli Industriali Dei Laterizi (ANDIL)* for their assistance in compiling this issue. Ed. Laterconsult is recognized for the authorization to use its photography.

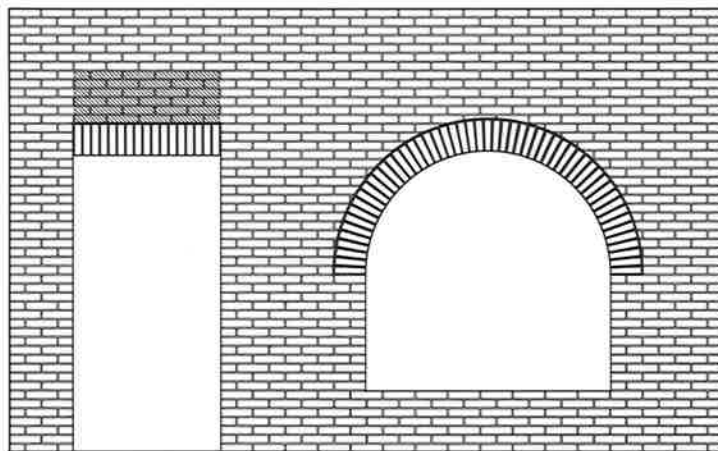
Internationale Bouwbeurs 1995

De Nederlandse Metselaars Patroons Bond (NMPB), het Nederlands Verbond van Ondernemers in de Bouwnijverheid (NVOB) en het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) presenteren zich op de Internationale Bouwbeurs 1995 van 6 tot en met 11 februari 1995 met een gemeenschappelijke stand. Een revolutionair pakket van verschillende logistieke systemen voor de verwerking van baksteen op de bouwplaats zal worden gepresenteerd. De volgende innovaties zullen worden gedemonstreerd: de nieuwe hijsconsole-steiger en de verbeterde jukkensteiger, de 6-voets kraantang, het verblazen van specie en de Opkar die niet alleen stenen maar ook specie kan vervoeren. Tevens worden de mechanische voegspijker 'Pointing Jewel' en de nieuwe versie van de AutoCAD-tekenmodule Gevelmetselwerk getoond. Tot slot wordt ook het lijmen van bakstenen gedemonstreerd, waarvoor speciale lijm en nieuwe apparatuur zijn ontwikkeld.

CAD-module Gevelmetselwerk, versie 3

Op de Internationale Bouwbeurs 1995 zal de nieuwe versie van het BRIK-computerprogramma Gevelmetselwerk worden geïntroduceerd.

Het gebruikersvriendelijke programma is in vier delen gesplitst:

- met de module TEKEN worden de begrenzingen van de gevel, de gevelopeningen, delataties, lateien en markeringen voor het begin van de lagen- en koppenmaat aangegeven. In deze module bevindt zich ook een optie om gevelbegrenzingen of openingen die niet volgens de afspraken zijn getekend, te corrigeren;
- in de modulen STEEN en VERBAND kan de gebruiker aangeven welke steen in welk metselverband wordt toegepast. Een nieuwe mogelijkheid is dat de gebruiker ook zelf de afmetingen van de steen kan invullen;
- met de module RESULTAAT wordt de gevel voor de betreffende steen en het verband uitgezocht. De hoekpunten van de gevelbegrenzingslijnen en de openingen worden zodanig gecorrigeerd dat ze netjes in het verband passen.

Na eventuele correcties op lagen- of koppenmaat, worden in de gevel tot op de millimeter nauwkeurig alle stenen getekend. In deze module zit ook een optie voor het maatvoeren van de gevel en het aanbrengen van versieringen.

Bij het computerprogramma wordt het programma BRIKARC geleverd, waarmee gevels gearceerd kunnen worden. De door het BRIK-programma aangemaakte informatie kan op eenvoudige wijze worden aangepast aan de zelf gemaakte tekenafspraken.

Het programma werkt binnen AutoCAD 12.

Sterke voegen

De duurzaamheid van voegen in metselwerk is in de laatste jaren vaak onvoldoende gebleken. Derhalve heeft KNB het initiatief genomen om te onderzoeken hoe men de voegkwaliteit kan verbeteren. Dit heeft geleid tot de ontwikkeling van een nieuw voegapparaat: de mechanische voegspijker, die als 'Pointing Jewel' op de markt is gebracht.

Met dit apparaat worden voeghardheden verkregen die handmatig nauwelijks haalbaar zijn. Mechanisch verdicht voegwerk gaat veel langer mee en levert een betere hechting op en een waterdichtheid van de gevels. De kwaliteit is meetbaar met de door TNO ontwikkelde voeghardheidsmeter.

Monsterkamer Keramisch Huis

Bij KNB in De Steeg is een monsterkamer ingericht, waar het totale assortiment van de aangesloten baksteenfabrikanten te zien is. De stenen worden gepresenteerd per soort (gevelsteen, binnenmuursteen, straatsteen) en per type (handvorm, vormbak, strengpers en overige). Bezichtiging is mogelijk tijdens kantooruren en op afspraak.

Forse stijging marktaandeel

Uit de marktanalyse over 1993 van het Bouwcentrum blijkt dat het marktaandeel van metselbaksteen in de gevel van de woningniewbouw is gestegen van 85,5% in 1991 naar 89,5% in 1993. De stijging van het marktaandeel in de gevels utiliteitsbouw is zelfs nog groter geweest. Het marktaandeel steeg van 51% in 1991 naar 56% in 1993. In de kantoorgevels is metselbaksteen marktleider met een marktaandeel van 57%.

DE ECHO'S VAN EEN RIJK VERLEDEN

Het bouwen in baksteen heeft in Italië een lange traditie. De hedendaagse baksteenarchitectuur in Italië wordt gekenmerkt door een enorme variëteit aan oplossingen en thema's die in de loop van de eeuwen zijn ontwikkeld. Nieuwe invalshoeken geven deze moderne bouwwerken een duidelijk eigen gezicht.

Woningbouwcomplex in Vicenza door Mirko Amatori

Woningbouwcomplex in Vicenza
door Mirko Amatori

In Italië ligt de oorsprong van de baksteentraditie nog vóór onze jaartelling. De meest imposante gebouwen werden gerealiseerd in de bloeitijd van de oude Romeinse cultuur - de klassieke gouden eeuw - in de eerste eeuw na Christus. De bouwwerken van keizer Hadrianus spreken nog steeds tot de verbeelding: het Pantheon in Rome en de Villa Hadriana in Tivoli. Deze klassieke meesterwerken zijn vrijwel geheel uit baksteen opgebouwd. Ze vormen qua uiterlijk en bouwwijze een helder contrast met de klassieke architectuur van het oude Griekenland, waarin de afmetingen van de elementen bepaald werden door de sterkte van natuursteen. De gestapelde blokken en balken van natuursteen vloeiden samen tot een schijnbaar monoliet sculptuur.

De Romeinen ontwikkelden hierna een architectuur van gemetselde muren met daarin boogvormige uitsparingen. Dit leverde een heel ander beeld op. Vooral door een nieuwe bouwtechniek ontstond een grotere verscheidenheid aan gebouwtypen en een grotere vormenrijkdom. Men bouwde twee parallelle wanden van baksteen met daartussen puzzolaan en een toeslag van kleine stenen. Deze hybride constructie van verschillende materialen zorgde voor extra sterkte. Een bekend voorbeeld hiervan is het *opus reticulatum* (samengestelde constructie), waarbij vier-

kante gebakken stenen diagonaal gestapeld werden.

In de renaissance greep men terug op het klassieke bouwen. De oude regels en de overgebleven ruïnes worden bestudeerd, maar ook worden er vrijheden genomen ten opzichte van de tradities en nieuwe wegen ingeslagen. Alberti gebruikte in de sokkel van het Palazzo Rucellai te Florence het diamantvormige patroon van het *opus reticulatum*. Zo steunt zijn helder renaissancestijl gevel op een klassieke basis. Hij paste hier echter een opmerkelijke vorm van decorum toe, door deze *rustica* uit te voeren in grote natuurstenen blokken, waarin het karakteristieke diagonale patroon is uitgehakt.

Ruim een eeuw later stelde Palladio: 'Wanneer het gebouw met zuilen en pilasters moet worden versierd, maakt men de voetstukken, kapitelen en architraven van natuursteen, de andere delen kan men echter van gebakken steen maken.' Zo werden kolommen dikwijls in baksteen uitgevoerd, maar uiteindelijk gepleisterd om toch het beeld van monoliet natuursteen op te roepen. In zowel de periode van de renaissance als van het maniërisme werden zo op een dubbelzinnige manier nieuwe varianten ontwikkeld vanwege het visuele effect.

Deze ontwikkeling lijkt voortgezet te worden in de hedendaagse Italiaanse architec-

tuur. Die grijpt terug op de thema's van het klassieke bouwen. Vraag daarbij is wat de rol van baksteen hierin is. Worden er nieuwe thema's en technieken ontwikkeld of wordt baksteen alleen gebruikt in een historiserend perspectief?

Aan de hand van enkele projecten wordt nagegaan hoe architecten zich laten inspireren door het verleden.

GEBOUWENCOMPLEX IN VICENZA VAN MIRKO AMATORI

Dit complex bestaat in totaal uit drie onderdelen. Het hoofdblok staat als een palazzo aan de straat en functioneert als een poort naar het binnenterrein. Een verschoven middenas verbindt twee vrijstaande urban villa's met het hoofdvolume. Amatori heeft het project op twee manieren in de historische context ingepast. Ten eerste voegt hij zich in de culturele context van deze stad van Palladio door in het gevelontwerp van het hoofdbouwwerk te verwijzen naar een Palladiaans palazzo. De kolossale orde van pilasters en de spiegelsymmetrische opbouw rond de centraal gelegen poort komen overeen met die van het Palazzo Valmarana van Palladio, eveneens in Vicenza. Ten tweede wordt het blok aan de straatzijde afgesloten door een bakstenen scherm met pilasters en bogen dat vrij vóór de witgepleisterde gevel geplaatst is. Hiermee voegt het blok zich in de context van de baksteenarchitectuur van Vicenza. Door het naar voren plaatsen van het bakstenen scherm komt de nadruk op dit element te liggen. Hierin vindt een eigen interpretatie en omkering plaats ten opzichte van het werk van Palladio. Zouden in het verleden de pilasters in natuursteen of stucwerk zijn uitge-

Bank van Italië in Siena door Enzo Zacchioli

voerd en de achterliggende muur in metselwerk, nu is dit omgedraaid en neemt baksteen de plaats van de representatieve materialen in. Ook worden in het project moderne materialen zoals prefab betonnen boogelementen en een stalen pergola toegepast waardoor een eigentijds beeld ontstaat.

ITALIAANSE BANK IN SIENA VAN ZACCHIOLI

Dit complex is gesitueerd in het historische gedeelte van Siena; een labyrint van nauwe straten en palazzi in rode baksteen. De geaccidenteerde lokatie heeft een niveauverschil van veertien meter. De asymmetrische opbouw van het gebouw, de onregelmatige volumes en de schuin afgesneden gevels zijn gebaseerd op de gegroeide discontinuïteit van de stad en deze lokatie in het bijzonder. De grote diversiteit aan vormen lijkt te refereren aan het expressieve baksteengebruik van de Amsterdamse School. In de ontwerptekeningen is te zien dat de architect een verdicht perspectief heeft willen oproepen: de bouwmassa's liggen geplooid en verschoven als coulissen achter elkaar. De constructie van het gebouw bestaat uit een combinatie van beton en baksteen. Er wordt een historisch beeld geïmiteerd door te verwijzen naar historische gebouwentypen als palazzo en castello met hun dikke bakstenen gevels. Zo wordt een decorum van baksteen geconstrueerd, ondersteund door een betonnen achterconstructie, om aan te sluiten op de context.

COOP SUPERMARKT IN SAN ROCCO A PILLI VAN AUGUSTO MAZZINI

De supermarkt ligt aan de rand van het stadje. Het gebouw verwijst naar de traditionele architectuur in Siena door zijn heldere volumes en lokale materialen zoals het gebruikte soort baksteen. Vooral de bakstenen muren geven het totale complex de indruk van een

versterkte vesting. De terrasvormige opbouw, waarin ook een parkeergarage is opgenomen, is een abstracte vertaling van de heuvel waarop het project gesitueerd is en verbindt het gebouw met de aarde als een enorme plint. De bakstenen wanden worden beëindigd door een rond betonnen element dat fungeert als een moderne kroonlijst. Het hoofdgebouw heeft een zadelvormig dak, in het midden bekroond door een tongewelf. In de gevel hiervan is een glazen *oculus* geplaatst die uitkijkt over het panorama van de vallei. Zo wordt een spanning opgeroepen tussen

aarde en verte die de kwaliteit van de locatie uitdrukt.

WOONCOMPLEX IN PISA VAN CARMASSI

Het gebouw is gesitueerd in het stedelijk gebied San Michele in Borgo in Pisa. De bouwlocatie bevindt zich temidden van de middeleeuwse ruïnes van torenhuizen die kenmerkend voor Pisa zijn. De vorm van het bouwblok volgt de fundamente van een voormalig kerkklooster. Carmassi heeft de historie van de plek getraceerd om zo een plan voor deze locatie te ontwikkelen. Hier-

Supermarkt in San Rocco a Pilli (Siena) door Augusto Mazzini

*Woningbouwcomplex San Michele
in Borgo (Pisa) door Massimo Carmassi*

bij heeft hij dezelfde typologie van dragende gevels als in de torenhuizen toegepast met als kenmerk een vrij indeelbare plattegrond van het interieur.

In dit project is de klassieke Romeinse techniek van versterkte gevulde muren gebruikt. De zestig centimeter dikke historische fundamenten vormen de basis voor de nieuwe constructie. Deze bestaat uit een monoliete structuur van twee bakstenen wanden met daartussen beton versterkt met wapening. Deze techniek maakt in principe een gevelcompositie met grotere openingen mogelijk die niet gehinderd wordt door het ritme en de draagkracht van de baksteen. Toch is deze mogelijkheid hier niet benut omdat Carmassi aan wilde sluiten bij de typologie van de gesloten kloostermuur.

EEN DECORUM VAN TRADITIE OF EEN TOEKOMST VAN DECORUM

Het materiaal baksteen heeft door zijn eeuwenlange traditie het beeld van de historische stad in Italië sterk bepaald. Voor de postmoderne architecten is dat een aanleiding om dit beeld te continueren; de hier besproken pro-

jecten zijn alle in een historische context gesitueerd. Niet alleen het materiaal roept een specifiek beeld op, maar ook de traditionele techniek, die men eveneens wil imiteren. Ondanks de achterliggende moderne constructietechniek zien de gevels eruit alsof oude technieken zijn toegepast. In de dunne buitenschil wordt namelijk een decorum van traditionele techniek opgetrokken, terwijl hier juist de mogelijkheden liggen voor een moderne, gevarieerde expressie. Het eigentijdse gezicht van enkele van de hier besproken projecten is niet te danken aan innovatief baksteengebruik, veeleer aan collagetechnieken met materiaalsoorten. Zo'n wezenlijke vernieuwing is wel te vinden in het werk van Renzo Piano (zie pag. 8). Zijn innovatieve toepassing van de decorum staat in een traditie van experiment. Van die traditie mag wél worden verwacht dat zij leidt naar een veelzijdiger en vernieuwender gebruik van baksteen in de architectuur.

Liesbeth Boeter en
Paul van der Ree

(De auteurs zijn werkzaam als architect op het Ingenieursbureau van de Nederlandse Spoorwegen)

Woningbouwcomplex San Michele in Borgo (Pisa) door Massimo Carmassi

DE PLAATS TUSSEN TECHNOLOGIE EN AMBACHT

VERNIEUWING EN TRADITIE

*Renovatieproject haven Genua, Renzo Piano Building
Workshop (projectarchitect: S. Ishida)*

De Italiaanse architectuur is lang een soort openluchtlaboratorium geweest. Nieuwe experimentele bouwvormen en technieken lagen ten grondslag aan meesterwerken in de architectuur. Wat is de betekenis van deze erfenis vandaag? Een bespreking van werk van Renzo Piano en Danilo Guerri.

In de hedendaagse Italiaanse architectuurkritiek is veel aandacht voor het kruispunt van wegen waarop volgens velen de architectuur staat. Het gaat daarbij enerzijds om de toepassing van state-of-the-art technologie en anderzijds om een op de traditionele praktijk gebaseerde ontwerphilosofie. De eerste stroming heeft de afgelopen twee decennia enkele van de meest spraakmakende projecten opgeleverd. De andere stroming is minder opvallend, waarschijnlijk omdat zij het meest zuiver tot uitdrukking komt in regionale projecten met toepassing van beproefde uitgangspunten en middelen.

DE WEG VAN EXPERIMENT TOT
TOEPASSING VAN NIEUWE
MATERIALEN VINDT ZIJN BEGINPUNT
IN DE VIJFTIENDE EEUW MET
FRANCESCO DI GEORGIO EN
LEONARDO DA VINCI

Maar voor wie verder kijkt, is het duidelijk dat de aandacht van de kritiek voor beide fenomenen een diepere oorzaak heeft. Vanuit een sterk kritische houding tegenover het Modernisme krijgt vooral het materiaalge-

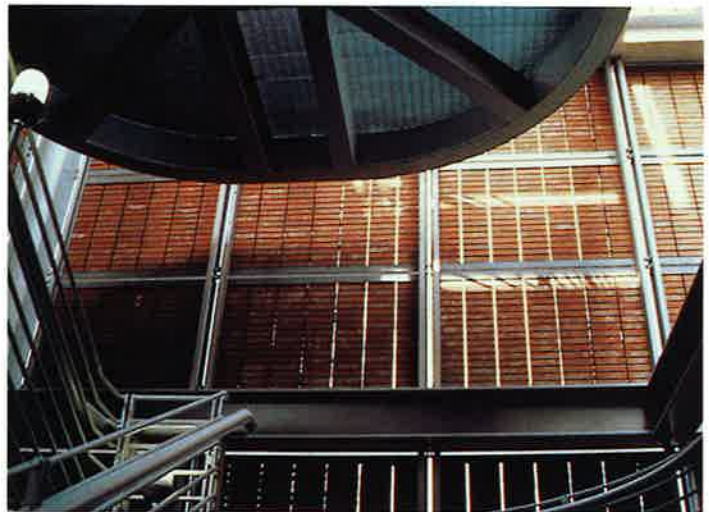

*Renovatieproject haven Genua,
Renzo Piano Building Workshop
(projectarchitect: S. Ishida)*

bruik in de architectuur nadrukkelijk aandacht. Dat daarbij zowel de zogenaamde high-tech architectuur als de ambachtelijke praktijk in de schijnwerper komen te staan, is begrijpelijk, omdat beide benaderingen het materiaal en de toepassing daarvan centraal stellen.

OPENLUCHTLABORATORIUM

De weg van experiment tot toepassing van nieuwe materialen vond zijn beginpunt in de vijftiende eeuw toen eerst Francesco di Giorgio Martini en vervolgens Leonardo da Vinci verhandelingen opstelden en proeven namen met techniek. Dit werd voortgezet door Guarino Guarini en later door Nervi en Morandi die zich vooral bezighielden met de nieuwe toepassingsmogelijkheden van beton.

De Italiaanse architectuur uit deze gehele periode komt ons nu voor als een aaneenschakeling van ontwikkelingen in de techniek, als dé belichaming van de traditie van vernieuwing. Eeuwenlang werd de Italiaanse architectuur beschouwd als een openluchtlaboratorium, waarin de nieuwste experimentele bouwvormen en technieken hun oorsprong vonden. Aan de basis hiervan lagen een nauwkeurige observatie van de natuurwetten en een grote gerichtheid op de mechanische en fysische eigenschappen van bouwmaterialen. Niet zelden werd dit gekoppeld aan een bevlogen creativiteit.

VOORUITGANG

Een aansprekend overblijfsel uit deze periode van grote ontwikkelingen zijn de hier en daar in Europa overgebleven romeinse aquaducten. Techniek en ambacht gingen zelden op een natuurlijker en overtuigender wijze samen. Onze moderne infrastructurele werken verbleken hierbij. Hiervan zijn nog meer voorbeelden te noemen, zoals het Pantheon in Rome, een tooneel en bron van inspiratie voor de gehele Italiaanse renaissance-architectuur. Maar ook de koepel van Brunelleschi in Florence en de St. Pieter van Michelangelo in Rome horen in dit rijtje thuis.

De naoorlogse architectuur van onze eeuw heeft zich in het voetspoor hiervan gaandeweg gericht op de verdere ontwikkeling van technologie en tegelijk op een herbezinning van die verworvenheden. Dit laatste is tot uitdrukking gekomen in een aantal boeiende moderne toepassingen van 'traditionele' materialen. Daaruit blijkt dat niet de keuze voor een materiaal als baksteen maar de vernieuwende *toepassing* ervan werkelijke vooruitgang betekent.

EXPERIMENTELE WAARDE

In het werk van twee Italiaanse architecten, Renzo Piano en Danilo Guerri, komen de uitersten van experiment, vernieuwing en

ambachtelijkheid samen. Dit ondanks het feit dat beiden zeer verschillend werk maken.

Renzo Piano geniet een internationale reputatie dankzij projecten met een hoge experimentele waarde. Zijn ontwerp voor het Centre Pompidou, het museum voor moderne kunst in Parijs, heeft lang gegolden als het meest radicale voorbeeld van de toepassing van nieuwe materialen en uitdrukkingsmiddelen. Overigens is inmiddels gebleken dat dit soort experimenten niet altijd bijdragen aan de duurzaamheid van gebouwen.

De meer recente projecten van Renzo Piano Building Workshops (vestigingen in Genua en Parijs) tonen een belangwekkende voortzetting van onderzoek naar constructie en materialen, maar meer geschraagd door een realistisch begrip van wat zinvol en duurzaam is. Baksteen speelt in een aantal van deze projecten - variërend van een woningbouwproject en het centrum voor moderne muziek, IRCAM, in Parijs tot een hier diepgaander te bespreken project in Genua - een opvallende, vernieuwende en 'geruuststellende' rol.

In Genua heeft Renzo Piano Building Workshop de Columbus-herdenking en expositie in 1992 benut om een prestigieuze opdracht van het stadsbestuur voor de renovatie van de oude haven een bijzondere lading te geven. Piano concentreerde het zwaartepunt van het bijna 100 miljoen gulden kostende project

Villa Sorrisa in Senigallia, Danilo Guerri

HET IS NIET DE KEUZE VOOR
 BAKSTEEN ALS BOUWMATERIAAL
 MAAR DE SOORT TOEPASSING ERVAN
 DIE WERKELIJKE VOORUITGANG
 BETEKENT

*Villa Sorrisa in Senigallia,
 Danilo Guerri*

nadrukkelijk aan de waterzijde en gaf dit een sterke opwaardering na jaren van verval. Het gebied, dat van oudsher werd gedomineerd door pakhuizen en havenhoofden, is daarmee opnieuw betrokken bij de historische stadskern. Piano ontwierp verzamelgebouwen, expositie- en conferentieruimten en een nieuw hoofdkantoor voor de havendienst. Technische installaties zijn door Piano ondergebracht in afzonderlijke bijgebouwen die via loopbruggen op verschillende niveaus zijn verbonden. Het totale complex wordt gekarakteriseerd door een groot bouwwerk, de 'Bigo', bestaande uit masten, wimpels en kabels, waarvoor zeeschepen onmiskenbaar de inspiratie vormden. In het totale gebied wisselen gerestaureerde en gereconstrueerde havengebouwen elkaar af. Opvallend in het materiaalgebruik is de toepassing van baksteen. Piano gebruikte hiervoor een constructie die hij ook al aanwendde voor het IRCAM-gebouw in Parijs (zie ook *Baksteen 4* 1991). De stenen zijn wel gestapeld maar niet gemetseld; ze zijn aan staande pennen geregen. Deze 'bewegende' baksteengevel bestaat uit aluminium panelen die als schilderijen aan de achterliggende staalconstructie zijn opgehangen. De maatsystematiek van de gevel wordt bepaald door de afstanden tussen de elementen.

RIJPE VISIE

Danilo Guerri, afkomstig uit de Marken, benadert zijn projecten geheel anders. Hij komt uit de school van Quaroni en Ridolfi. Een school met een gerijpte visie op 'lokale' architectuur. Daarin gaat een gevoeligheid voor regionale architectuur samen met hedendaagse opvattingen over techniek en materiaal. De aandacht waarmee Guerri zijn ontwerpen van tekenaf tot bouwplaats volgt, maakt van hem de erfgenaam bij uitstek van de beste Italiaanse architectuurtraditie. Guerri's gebruik van baksteen gaat verder dan alleen het vertrouwde beeld. Het is een inspiratiebron voor vernieuwing in textuur en expressie.

Villa Sorrisa in Senigallia, Danilo Guerri

Een goed voorbeeld hiervan is Guerri's woningbouwproject Villa Sorrisa in Senigallia. Hierin is zowel het ambachtelijke als het experimentele aspect zichtbaar, in een spannende afwisseling van openbare ruimten en privé-vertrekken. Baksteen bepaalt in belangrijke mate de uitstraling van het project. Daarbij heeft Guerri ook gekozen voor een integratie van verschillende materialen, zoals baksteen, beton, staal, hout en glas. De afwisseling van moderne en traditionele materialen versterken het beeld van een samenhangende architectuur die traditie en vernieuwing in balans brengt.

Zowel Piano als Guerri baseren zich in hun werk op een bouwtraditie die is geworteld in een diepgaande kennis van materialen en hun mogelijkheden. Hun projecten zijn een protest tegen het dreigende verval van die kennis, dat steeds zichtbaarder wordt in de gemiddelde buitenwijken van Italiaanse steden.

Luca Molinari

Vertaling: Madelon de Vriendt

*Due Torre
in Bologna*

EEN
ONDERDOMPELING
IN HET LANDSCHAP
EN VERLEDEN

Tradities zijn onversljikbaar in

Italië. De moderne tijd krijgt geen vat op de binnensteden. Daarbuiten openbaart zich de architectuur van nu. Veel ervan is onaanzienlijk. Pas aan de landweggetjes komen de wortels van het Lombardijnse bouwtype aan de oppervlakte. Het hooi ligt hoog opgetast tussen romaanse bogen. De schuren zijn versierd met bakstenen vlechtwerk. Op de akkers liggen hompen opgeploegde klei. Uit dit materiaal hebben de bouwers hun ideeën geput. Een rondreis langs de steden in de vijfhoek aan de Po-rivier: Bologna, Ferrara, Mantua, Parma en Modena.

*Scuola Elementare Aldo Costa
in Ferrara van onbekende grootmeester*

De duiven gebruiken de gevel van de San Petronio in Bologna als hun privé-landingsplaats. Als slaapvertrek. Of als conversatieruimte. Het zijn maar nietige wezens op de reusachtige façade die er met zijn patroon van baksteen uitziet als een ribbeltrui. Afwerend en gastvrij steken de punten van de stenen uit het gevelvlak, regelmatig onderbroken door vierkante gaten die herinneren aan de steigers waarmee de San Petronio is opgericht. Een van de fijnste stenen Gotische bouwwerken in Italië - uit de veertiende eeuw - zegt mijn gids en daar is niets te veel mee gezegd. Fijn betekent in dit geval monumentaal.

Zolang die kerk bestaat, zolang moet ook het marmeren bordes al hebben gediend als openbaar café, als podium of als huwelijksbureau. Nonchalant laveren jongens hun scooters langs de trappen om te speuren naar potentiële vrouwelijke kandidaten, en wie geen scooter bezit, probeert indruk te maken met ghettoblaster, Coca-Cola of een Italiaanse schlager. Goed beschouwd is er niet zo'n groot verschil tussen de duiven op de bakstenen richels boven en de jongeren op het marmer beneden. Tradities zijn onversljikbaar in Italië.

De moderne tijd lijkt maar geen vat te krijgen

*Winkelcentrum Centro Torri
in Parma (Aldo Rossi)*

Langs de kleine landweggetjes komt de traditie tot leven. Links kerkgebouw in Mantua en onder boerenschuur in Lombardijs landschap

op de omkranste binnenstad. De rood gesausde universiteit en de stenen torens die de stad het aanzien van een middeleeuws Manhattan geven, hebben het beeld vergrendeld. Slechts een keer werd het aan gruzelmenten geslagen, toen een geallieerde bom in 1944 zich binnendrong in het Archiginnassio en daar het anatomisch theater verwoestte. De grenen tribune is weer zo naadloos gelijmd dat foto's moeten helpen om die rampzalige dag in herinnering te brengen. Maar wie goed kijkt ziet toch de sporen. Het kruisbooggewelf in de gaanderij moet het stellen zonder fresco's en de wapenschilden van de afgestudeerden.

BASTION VAN BAKSTEEN

Binnen de vestingmuren is Bologna een web met een radialenpatroon van nauwe straten, daarbuiten slaat de wanorde van de twintigste eeuw toe. Waar de wegen hun markering ver-

liezen, waar de auto's wild uiteenwaaiëren, daar openbaart zich iets van de architectuur van nu. Aan de oever van een overwoekerd kanaal rijst een bastion van vuurrode baksteen op, het nieuwe districtskantoor van de ENEL, het nutsbedrijf van Emilia Romagna.

DE MODERNE TIJD KRIJGT GEEN VAT
OP DE BINNENSTAD. DE ROOD
GESAUSDE UNIVERSITEIT EN DE
STENEN TORENS HEBBEN HET BEELD
VERGRENDELD.

Het ontwerp, van Studio Cuppini, is van een ijzingwekkende symmetrie. Schuin op de gevel geplaatste kolommen verdelen het lange, lange front dat precies halverwege openscheurt, met glas, glasstenen, een stalen

luifel en een marmeren trap. Vanaf de geribbelde daklijst - Cuppini buit het ornament uit in het metselwerk - springt de pui telkens iets naar binnen zodat er een natuurlijke luifel voor de ramen ontstaat. Als ik de hoek omsla, ontdek ik wat de inspiratiebron van architect Giampiero Cuppini is geweest. In de oude sluiswachterswoning aan het kanaal is dezelfde vlakverdeling in de muur herkenbaar. Zelfs de portiersloge is in het ontwerp niet vergeten. Het ovale gebouwtje heeft een uitnodigende luifel. Van opzij gezien lijkt het de klep van een pet die ook nog een tikje scheef staat. De Italiaanse geschiedenis blaast

DE NIEUWBOUWWIJK IS UIT DE
WOESTENIJ GESTAMPT MET
KLASSIEKE INGREDIËNTEN:
SYMMETRIE, VERSIERING, LOGGIO'S
EN TORENS.

Chiesa Steccata in Parma: gemetselde krul

In hompen ligt de klei op de akkers

in je nek, waar je ook komt. Aan de rand van Bologna, zelfs buiten de *tangenziale*, wordt de nieuwste nieuwbouwwijk uit de woestijn gestampt met klassieke ingrediënten uit de Italiaanse architectuur: opnieuw symmetrie, versiering (een enorm fronton met een rozet van bakstenen), loggia's en torens. Ik dwaal door een nieuw complex van Stefano Silvagni dat uit twee halve cirkels bestaat, met de rug

DE EIGENTIJDSE ITALIAANSE
ARCHITECTUUR ZIT VOL MET
TRADITIE, MAAR ZE LIGT NIET VOOR
HET OPRAPEN, ZE SCHREEUWT
ZICHZELF NIET VAN DE DAKEN.

naar elkaar toe, van elkaar gescheiden door een verhoogde straat. Hier knipoogt Silvagni even naar het oude Bologna door de galerijen aan weerszijden. Het complex is geraffineerd van opzet door de hoeken van dertig graden die de torens ten opzichte van de hoofdlijn beschrijven en door het materiaalgebruik, zoals koperen plinten en regenpijpen en de houten dakspanten op de koppen van het

gebouw. Er is een aanmerkelijk verschil met de middeleeuwse kern. De woningblokken, allemaal uit baksteen opgetrokken, staan op zichzelf in een 'laat-maar-waaien'-planologie. Verbindingsstraten ontbreken; alleen aan toegangswegen is gedacht, zodat de auto's onder elk complex geparkeerd kunnen worden. Buiten de vestingmuren, die als keurslijf voor de historische stad hebben gediend, lijkt de stad de greep op zichzelf verloren te hebben. De rondweg had als eigentijdse vestingwal die planologie opnieuw moeten versterken, maar heeft dat nagelaten. De stedelijke samenhang is zoek geraakt; de nieuwbouwblokken, hoe fraai ook, staan als geïsoleerde paleizen in een niemandsland.

HAASTIG HERSTELDE WONDEN

Ferrara toont de wonden van de getroffen stad. Die Zauberstadt, La Citta Magica, en in twee andere talen, zo presenteert Ferrara zich aan zijn stadsgrens, terwijl dat sprookje in de oorlog danig klappen heeft opgelopen. Of liever gezegd: na de oorlog. Op een geforceerde manier hebben de stadsarchitecten de breuken, veroorzaakt door bommen, proberen te lijmen met 'namaak-palazzi'. Maar de nepgotische bogen missen de elegantie van weleer. In het kolossale Castello Estense, ooit het hoofdkwartier van de machtige Este-dynastie, zijn de restaurateurs doorgeslagen. Het schoonmetselwerk en de gereconstrueerde bogen ogen een tikkeltje te nieuw en te fris, maar wat doen die kozijnen van bruin aluminium in een muur uit de veertiende eeuw? Zo

gauw er een bres geslagen is in de historische kern, lijken de Italianen het spoor bijster te zijn. Ferrara toont dit met grove invullingen aan, die wijzen op haast. Haast om de wonden te dichten.

Dichtbij het Este-kasteel wandel ik een buurtje uit de jaren twintig/dertig, in waar de twintigste eeuw zich wel op zijn voordeligst laat zien. Het herfstlicht kleurt de muren al roder dan rood en werpt diepe schaduwen over de puin. Een onbekende grootmeester heeft

Hertogelijk paleis in Mantua

Nutsbedrijf ENEL in Bologna
(studio Cuppini)

hier de Scuola Elementare Aldo Costa gebouwd met een ranke toren die nog langer lijkt door de verticale lijnen die hij in de gevel heeft getrokken. Het is het soort architectuur dat weifelt tussen Art Nouveau en Modernisme, spannend en beloftevol op een breukvlak in deze eeuw.

DE SCUOLA ELEMENTARE ALDO
COSTA IS HET SOORT ARCHITECTUUR
DAT WEIFELT TUSSEN ART NOUVEAU
EN MODERNISME OP EEN BREUKVLAK
IN DEZE EEUW.

TRADITIONEEL MOTIEF

Met een doffe plof regent het zaadbollen uit de boom op het asfalt. Het is zaterdagmiddag en het is uitgestorven op het terrein van het computercentrum in Zola Predosa, een industriële nederzetting langs de *autostrada del sole*. Of we kunnen opschieten, de portier wil de poort om één uur sluiten en van zijn weekend gaan genieten. Adolfo Natalini is de architect van het langwerpige gebouw dat door zijn pannendak nog het meeste wegheeft van een schuur. En ja hoor: achter het geboomte schemert een oud magazijn met hetzelfde langzaam olopende dak. Het computercentrum

volgt de loop van de heuvel, de stenen muur gaat harmonieus over in straatlinkers. Als het autoverkeer zich niet zo hoorbaar opdrong, zou het industrieterrein bepaald idyllisch genoemd kunnen worden.

De kolommen versmallen zich op tweederde van hun hoogte. Daarvoor heeft Natalini een even simpele als doeltreffende markering gebruikt in de vorm van een geribd betonnen basement. Op de scherpe hoeken herhaalt hij een ander traditioneel motief uit de klassieke architectuur, niet met pleister maar met beton: de kamvormige hoekversiering ten teken dat de muur daar eindigt. Traditie, traditie: de eigentijdse Italiaanse architectuur zit er vol mee, zo vol dat ze zich moeilijk geeft. Ze ligt niet voor het oprapen, ze schreeuwt zichzelf niet van de daken, nee ze dompelt zich onder in het landschap en het verleden. De meeste architectuur is onaanzienlijk. Tussen de vijfhoek aan de Po - Bologna, Ferrara, Mantua, Parma en Modena - rukt de lintbebouwing op. *Arredamenti, macchine en mobile* worden er verkocht in naamloze witte of grijze dozen, die de naam architectuur niet verdienen. Pas langs de kleine landweggetjes komen de wortels van het Lombardijnse bouwtype aan de oppervlakte. Daar zien we tussen populierenbossen boerenhofsteden, het hooi opgetast tussen romaanse bogen en

vervolg op pagina 26

DE NATUURLIJKE VERRIJKING VAN HET BEELD

INTEGRATIE VAN MATERIALEN

Het realiseren van een ontwerp met gebruikmaking van voornamelijk één soort materiaal komt bijna niet meer voor. Het is vervangen door een complex systeem van elkaar overlappende betekenissen. Over de wenselijkheid van het combineren van verschillende bouwmaterialen.

*Kunst- en sportcentrum in Ravenna
(Carlo Maria Sadich)*

Het is lang gebruikelijk geweest het constructieve systeem in de architectuur te beschouwen als een homogeen en samenhangend geheel van oplossingen dat, uitgaande van een bepaald materiaal, richtinggevend is voor de verschijningsvorm van een bouwwerk. Dit lijkt verleden tijd te zijn. Het realiseren van een ontwerp met gebruikmaking van (overwegend) één materiaalsoort komt, ondanks de voordelen van architectonische coherentie, steeds minder voor. De ontwikkeling van materialen en bouwtechnieken is zo veelzijdig en voltrekt zich in zo'n snel tempo, dat vermenging van materialen en de daarbij horende karakteristieken geen zeldzaamheid meer is. Veelal gaat het daarbij om het verrijken van het beeld via een gedifferentieerde en 'complexe' taal. Al die verschillende elementen moeten echter op zodanige wijze worden vervlochten, dat het resultaat toch zo min mogelijk op een 'collage' lijkt. Het ideaal van continuïteit, tot uitdrukking komend in het traditioneel gebruik van hout, natuursteen of baksteen (maar ook in de meer recente toepassingen van staal en beton), heeft afgedaan.

Villa Sorrisa in Senigallia (Danilo Guerri)

HET OUDE IDEAAAL VAN
CONTINUÏTEIT HEEFT HET AFGELEGD
TEGEN DE VRAAG NAAR
COMPLEXITEIT EN ELKAAR
OVERLAPPENDE BETEKENISSEN

Het is vervangen door het systeem van de *superimpose*, het over elkaar heen leggen van verschillende betekenislagen met elk eigen gevoelswaarden. Aldus ontstaat een geraffineerd systeem van integratie, niet zelden resulterend in een 'taal' die specifiek geldt voor een bepaald bouwwerk.

INTRINSIEKE WAARDEN

Deze 'hybridisatie' van de architectuur, en het daarmee gepaard gaande verlies van de traditionele continuïteit, hoeft niet perse te worden betreurd. Traditionele baksteenarchitectuur wordt namelijk deels ook gekenmerkt door een monochrome en soms zelfs alom-

vattende werking. Integratie van diverse materialen kan het op de loer liggende gevaar van standaardisatie van het uiterlijk bezweren. En nu duidelijk is geworden dat de verwachte 'bevrijdende' werking van moderne constructiematerialen (staal, gewapend beton, amalgame materialen e.d.) is uitgebleven, kan de aandacht zich bovendien verleggen naar de intrinsieke 'waarden' van materialen. Het laten samengaan van moderne industriële bouwmaterialen en traditionele, soms zelfs lokale materialen, zoals hout, natuursteen en baksteen, is een voorwaarde

Kerk in Peschiera Borromeo (Guido Canella)

OUDERE MATERIALEN KUNNEN
VERZACHTEND WERKEN OP DE
UITSTRALING VAN KUNSTMATIGHEID
EN KILHEID DIE VAAK MET
INNOVATIEVE MATERIALEN WORDT
GEASSOCIEERD

voor het behoud van de identiteit van steden en landschap. Daarvoor is het nodig dat grenzen worden geslecht. Spanningen tussen traditie en innovatie moeten worden opgeheven. Het creëren van het volmaakt nieuwe moet niet het doel zijn, maar het up-to-date brengen van gevestigde toepassingen en technieken. De daarvoor benodigde innovatie maakt het mogelijk betekenisvolle kruisbestuivingen van oude en nieuwe materialen te berekenen.

Deze pragmatische benadering zal hopelijk bijdragen aan een modernisering van de technologie die thans nog de Italiaanse praktijk

kenmerkt. Die wordt sterk bepaald door een traditionele benadering waarbij constructies van gewapend beton worden ingevuld met kleinere bouwelementen. De gewoonte om baksteen, natuursteen, hout en keramiek te combineren kent in Italië een lange geschiedenis. Dit zou een goede springplank kunnen zijn voor experimenten met integratie van nieuwere materialen. Een bijkomend voordeel zou zijn dat oudere materialen de uitstraling van kunstmatigheid en figuratieve kilheid, die vaak met moderne, geavanceerde materialen wordt geassocieerd, kunnen temperen. Wellicht is het mogelijk dat de architectuur langs deze weg kan terugkeren tot de *genius loci*.

NATUURSTEEN EN HOUT

Natuursteen is ongetwijfeld één van de oudste bouwmaterialen in Italië. In de loop der tijd, vooral sinds de snelle opmars van de moderne bouwtechnologie, wordt natuursteen thans praktisch alleen nog gebruikt als ornament of als een dunne gevelhuid (vloeren even daargelaten). Dit gebeurt zelden op een

Hoofdkantoor ENPAS in Lucca (Paolo Portoghesi)

overtuigende manier. De tegenwoordig niet meer aanvaarde omstandigheden waaronder natuursteen vanouds moest worden gewonnen en bewerkt, hebben uiteraard bijgedragen aan de teloorgang van natuursteen. Toch is hiermee iets belangrijks verloren gegaan. Het specifieke karakter van stedelijke centra en hun omgeving, zoals Orvieto, Perugia, Terni of Rome, is een direct gevolg van het ooit op grote schaal benutten van lokale natuursteen die gemakkelijk te bewerken

was. De architectuur moet zich hierop bezinnen. Er zijn ook nu nog geslaagde voorbeelden van de combinatie van baksteen en natuursteen, waarbij natuursteen wordt toegepast op plaatsen met belangrijke figuratieve betekenissen, denk aan plinten, kroonlijsten, hoeken e.d. Of die waarbij baksteengebruik een decoratieve, multichrome rol vervult naast de invulling van een gevel met natuursteen.

HET NADEEL VAN DE GEOMETRISCHE
RIGIDITEIT VAN
STAALCONSTRUCTIES KAN WORDEN
OPGEHEVEN DOOR INTELLIGENT
COMBINEREN MET BAKSTEEN

Vergeleken met baksteen en natuursteen hebben de functionele eigenschappen van hout (druk- en trekkracht) direct geleid tot specialistische toepassingen voor steunbalken, vloeren, daken en gewelven. Houten constructies hebben echter in Italië, vooral sinds de opkomst van innovatieve constructiesystemen, grotendeels het veld moeten ruimen. Waar in oudere bouwwerken baksteen en hout zijn gecombineerd, gebeurde dit veelal op plaatsen waar de verankering en bescherming van de houten draagconstructie van groot belang is. In middeleeuwse gebouwen in Bologna komt het gebruik van baksteen

plinten ter bescherming van houten verticale draagconstructies veel voor. Zelfs aan het begin van onze eeuw is een overtuigende combinatie van baksteen en hout nog aan te treffen in de huizen van Frank Lloyd Wright. Niettemin is hout sindsdien vrij abrupt verdwenen, met uitzondering in restauratieprojecten of *designer architectuur*.

STAAL EN BETON

Staal, in de woorden van Frank Lloyd Wright, is in ons leven gekomen als het materiaal dat het gewicht van onze beschaving draagt. Staal drukte de tijdgeest uit. De uitstraling van soliditeit en materialisatie die de klassieke Westerse architectuur eeuwenlang had gekarakteriseerd en via 'natuurlijke' materialen als natuursteen, hout en baksteen met de aarde had verbonden, werd ingeruild voor een nieuw en spoedig allesoverheersend architectonisch concept.

Het creëren van volume was kenmerkend voor stapel- en metselwerk. Staal gaf uitdrukking aan bouwwerken waarin leegte zegevierde over massa. Het maximale resultaat

Voetgangerbrug bij station in Florence (Gae Aulenti)

Detail voetgangersbrug in Florence

met een minimum aan materiaal. Toch is het zinvol op te merken dat het nieuwe constructiemateriaal aanvankelijk vaak op boeiende wijze was geïntegreerd in bouwwerken van steen. De helaas afgebroken *Les Halles* in Parijs waren gebouwd door panelen metselwerk als 't ware te 'tekenen' op de gietijzeren draagconstructie. In *La brique ordinaire* uit 1878 van J. Lacroux zijn talloze combinaties van staal en baksteen te vinden. Dit was deels te danken aan vernieuwingen in de baksteenindustrie, waardoor het materiaal van ambachtelijk tot industrieel werd. Een aantal ontwerpen van Mies van der Rohe na 1923 staan een concept voor waarin baksteen wordt gecombineerd met sterk gestandaardiseerde en industrieel geproduceerde stalen dragers. Wat thans wel wordt gezien als een 'zwakte' van staal is de eenzijdige figuratieve werking en geometrische rigiditeit, vergeleken met andere constructiematerialen met een grotere flexibiliteit. Dit nadeel kan worden opgeheven door het intelligent combineren van staal met baksteen. Twee tegenstelde ontwerpprincipes kunnen zo worden verenigd; enerzijds staal voor de autonome draagstructuur en anderzijds baksteen voor de figuratieve werking, waarbij het zwaardere materiaal het lichtere 'beschermt'.

Gewapend beton vertegenwoordigt op een zelfde manier de verborgen ruggegraat van de twintigste eeuwse architectuur als gietijzer en staal dat voor de negentiende eeuw deden. Bibliotheken worden gevuld met literatuur over de technische en fysische eigenschappen van beton. Te weinig aandacht is er geweest voor de morfologische en esthetische aspecten. Dit is goed te zien in de draagconstructies van gewapend beton voor de exuberante gevelarchitectuur rondom de eeuwwisseling. En ook in de daarop volgende rationalistische architectuur, die de eclectische bouwwerken verving door gebouwen met gladde kale gevels.

Juist vanwege de eigenschappen van beton, die praktisch elke vorm toestaan, is de 'taal' van het materiaal moeilijk te omschrijven. Beton ontleent zijn kracht aan de geweldige

vormvrijheid, maar daarin schuilt ook een zwakte. Gezien vanuit de optiek van stijl en architectonische vormgeving, bezit het materiaal geen karakter noch kent het tectonische 'regels'. Uitzonderingen daargelaten, is het nog niet gekomen tot het ontwikkelen van een blijvende en specifieke taal voor het materiaal die vergelijkbaar is met die van natuursteen of baksteen. Een geliefd gevelmateriaal is het daarom ook nooit geworden. De 'gespierde' uitstraling van beton lijkt meer dan ooit in conflict te komen met de huidige pogingen om nieuwe architectuur in te voe-

gen in de historische context van de stad of het landschap.

Niettemin is in Italië de rol van gewapend beton voor dragende constructies, net zoals elders in de wereld, onomstreden. Daarbij heeft zich een bouwstijl ontwikkeld die de contrasten benadrukt tussen de constructieve en compositielementen. Het constructieve skelet wordt zichtbaar gemaakt als uitdrukking van 'authenticiteit' en is een vervanger van begrippen als 'zuiverheid', 'regelmaat' en 'homogeniteit' van weleer. Zo'n spel van kracht en figuratie is een mogelijkheid om tot zinvolle combinaties van beton en baksteen te komen. Dit kan ook worden omgedraaid. De bakstenen gevel kan bijvoorbeeld kleine elementen van beton bevatten, die op een soortgelijke wijze in de gevel zijn opgenomen als de natuurstenen elementen dat vroeger waren. Hopelijk zullen dergelijke constructieve en figuratieve experimenten met verschillende materialen nog veel nieuwe wegen inslaan.

Alfonso Acocella

Voetgangerbrug bij station in Florence (Gae Aulenti)

EEN ARCHITECTUUR VAN HERINNEREN EN

Supermarket in Ramiola, Paolo Zermani

Het corrumperen van monumentaliteit in de architectuur door de Italiaanse fascistten in de jaren twintig heeft deze traditie geen goed gedaan. Pas vanaf de late jaren zestig is er weer aandacht voor de monumentale werking van bouwwerken. Enkele recente projecten nader bekeken.

MODERN MONUMENTALISME

HERONTDEKKEN

Sportcentrum in Busseto (Parma), Paolo Zermani

Herkenbaarheid en verbondenheid met een bepaalde tijd of persoon zijn enkele van de aspecten die een monumentaal bouwwerk zijn plaats geven in de stad of op het platteland. De politieke en geografische versplintering van Italië door de eeuwen heen heeft een indrukwekkend aantal monumentale bouwwerken opgeleverd, dat nog getuigt van het economische prestige en ideologische gezag van de machthebbers van weleer. Hoeveel voorbeelden uit de veertiende en vijftiende eeuwse schilderkunst zijn er niet, die de monumentale zeggingskracht van dergelijke gebouwen nog bijna tastbaar oproepen? Gebouwen die ook nu nog, lang nadat het doel waarvoor zij werden opgericht uit de herinnering is verdwenen, een grote visuele kracht en symbolische geladenheid kennen.

De invloed van de monumentale bouwwerken moet ooit overweldigend zijn geweest. Maar ook in onze tijd oefenen zij een invloed uit. Wat is Milaan zonder kathedraal of Rome zonder de koepel van de Sint Pieter? Nog zo'n voorbeeld is het Hertogelijk Paleis in Urbino. Het initiatief hiervoor kwam van de hertog van Montefeltro. Daarbij werd de stedenbouwkundige oriëntatie grondig veran-

Theater in Felgara, Paolo Zermani

derd, opdat het paleis zijn beste kant kon tonen aan de omringende valleien, met hun wegen die naar Rome leiden.

DISKREDIET

Monumentaliteit heeft in alle fasen van de nationale geschiedenis een belangrijke rol gespeeld en is zo tot een natuurlijk onderdeel van de Italiaanse architectuur uitgegroeid. De geboorte van het Modernisme, met z'n strenge nadruk op functionaliteit, bracht deze traditie in verwarring. Maar het was vooral het omhelzen van de monumentaliteit door de Italiaanse fascistische eind jaren twintig, als een bombastisch uitdrukkingmiddel

voor hun totalitaire macht, waardoor monumentalisme tot decoratie werd gedegradeerd en voor lange tijd in diskrediet werd gebracht. Het heeft in de moderne naoorlogse architectuur geleid tot zeer bescheiden en onopvallende gebouwen, die iedere zweem van symbolisme moeten missen. Als enige ontsnapte Aldo Rossi aan het gevaar van ideologisering van de betekenis van het monumentalisme. Hij liet in de jaren zestig zijn boek 'De architectuur van de stad' verschijnen. Daarin formuleerde Rossi de theoretische begrippen van het monumentalisme opnieuw en stelde daarmee nieuwe discussiepunten aan de orde,

waarbij de rol van de openbare ruimten in de hedendaagse stad centraal stond.

De moderne Italiaanse architectuur heeft als gevolg hiervan pas in de laatste twintig jaar een serieus begin gemaakt met het onderzoeken van de rol en het belang van monumentaliteit, waarvoor een diepgaande bestudering van stad en landschap het fundament vormt. Helaas leidt dit niet altijd tot evenwichtige resultaten. Vaak wordt dit veroorzaakt doordat onderzoekers veelal persoonlijke opvattingen over monumentaliteit vermengen met wetenschappelijke inzichten. In dat opzicht is monumentaliteit nog niet geheel onder de vloek van de vooroorlogse jaren uitgekropen.

MODERNE MONUMENTALE
BOUWERKEN KENMERKEN ZICH
DOOR EEN STERKE THEORETISCHE
GERICHTHEID OP
MATERIAALGEBRUIK

De gebouwen die op grond van deze hernieuwde belangstelling voor monumentaliteit zijn ontstaan, kenmerken zich, naast een grote onderlinge verscheidenheid, ook door een sterke oriëntatie op theoretische uitgangspunten over materiaalgebruik. Het is

interessant stil te staan bij het werk van Paolo Zermani en Massimo Carmassi, omdat zij in recente projecten de relaties van monumentaliteit met stads- en dorpskernen op verschillende manieren hebben uitgewerkt.

MATERIAALGEBRUIK

De projecten van Paolo Zermani die in de jaren tachtig tot stand zijn gekomen, bevinden zich alle in het gebied tussen Parma en de daarachter liggende Apennijnen. Zowel zijn openbare als niet-openbare gebouwen verwijzen naar de bouwmethoden van het platteland of naar de romaanse en achttiende eeuwse tradities. Bouwtradities die lang hun stempel hebben gedrukt op de cultuur van

Woningbouwcomplex in Cisanello, Massimo Carmassi

Emilië. Elk gebouw van Zermani is een vertolker van vergeten (of verdrongen) tradities, met gebruikmaking van een unieke taal. Zermani gaat daarbij uit van de culturele waarden en het soort materiaalgebruik die eigen zijn aan de regio. Overigens oefenen lokaal heersende gewoonten in bouwtechnieken, vooral als deze niet erg geavanceerd zijn, daarop een niet te ontkennen invloed uit. Voorbeelden hiervan zijn het theater van Felgara en de supermarkt Paladini in het plaatsje Ramiola. Zermani heeft in dit laatste geval de gelegenheid benut om een functioneel samenhangend project te verwezenlijken, waarvan de expressieve kracht niet heeft geleden onder de bestaande bouwtechnische beperkingen.

EVENWICHTIG

Massimo Carmassi benadert in zijn werk monumentaliteit op een andere wijze. Bij hem ligt de nadruk meer op theoretische aspecten. Tijdens zijn periode als gemeente-architect van Pisa van 1974 tot 1990 slaagde hij er op indrukwekkende wijze in een reeks nieuwe bouwwerken op evenwichtige wijze aan het architectonisch erfdeel van Pisa toe te voegen. Zowel het woningbouwcomplex te Cisanello als de afbouw van het *St. Michele al borgo*-complex in het centrum van Pisa getuigen van zijn vermogen historische waarden te

St. Michele begraafplaats, Massimo Carmassi

versmelten met nieuwe monumentaliteit. Het nieuwbouwproject in Cisanello heeft in

DE WERKEN VAN CARMASSI ZIJN
SIMPEL VAN VORM MAAR KENNEN EEN
GROTE EXPRESSIEVE KRACHT

een buitenwijk die weinig samenhang vertoonde de broodnodige cohesie gebracht. De door Carmassi ontworpen elementen zijn simpel van vorm maar kennen een grote expressieve kracht en geven aan dit langwerpige bakstenen bouwblok een gevoel van soliditeit en duurzaamheid. De invloed hiervan op de omgeving is onmiskenbaar en Carmassi's project is een voorbeeld voor verdere ontwikkeling van de buitenwijk.

De bouw van het *St. Michele al borgo*-complex heeft aan de bestaande stedelijke ruimte een ander karakter gegeven. Hierdoor is een verbindingsobject ontstaan dat enerzijds eenvoudig is en anderzijds van grote verfijning getuigt. De bescheiden, intieme maar tegelijkertijd monumentale romaanse kerk vormt een fraaie afsluiting van het gehele project.

Het herbouwde gerechtshof, dat weliswaar naar buiten toe gesloten is maar door de opvallende plaatsing van gevelopeningen opvalt, biedt door zijn bijzondere situering gelegenheid de *St. Michele* te aanschouwen. De gebruikte vormtaal en detaillering van het complex hebben hoge eisen gesteld aan het vakmanschap. De bakstenen gevel is opgetrokken uit gewapende bakstenen panelen, vanwege het aardbevingsgevaar in de regio.

BOTTA

Een bespreking van monumentaliteit kan niet zonder vermelding van de invloed van

Mario Botta. Het is onmiskenbaar dat Botta, hoewel geen Italiaanse architect, van grote betekenis is voor het ontstaan van 'nieuwe beelding'. Een goed voorbeeld hiervan is een recent voltooid kantoorgebouw in Lugano (Zwitserland) met een hoogst expressief baksteengebruik. Botta laat met dit gebouw zien dat monumentalisme niet hoeft te onttaarden in loze gebaren, maar wortels heeft in de basis van de architectuur.

Luca Molinari

Vertaling: Madelon de Vriendt

Kantoorgebouw in Lugano, Mario Botta

VERVOLG

Parma

de schuren versierd met een bakstenen vlechtwerk. In hompen ligt de klei op de akkers opengeploegd. Uit deze streek hebben de bouwers hun materiaal en hun ideeën geput, van Giulio Romano uit de barok tot en met Adolfo Natalini nu.

DEFTIG

Mantua, omringd door drie dode zijtakken van de Po, verspreidt in de avond een lucht van varkens en overdag een rioleringsdamp. Maar de herfst hangt dan ook al in nevels over het hellende Piazza Sordello waar het hertogelijk paleis één pleinwand in beslag neemt. Het was lang een van de grootste gebouwen van Europa, dit paleis uit begin 1300, bewoond door de plaatselijke familie Gonzaga. Toen de Habsburgers de Gonzaga-familie in 1630 uit de stenen burcht verdreven, waren er tachtig koetsen voor nodig om de tweeduizend kunstwerken uit de honderd kamers te vervoeren. In een hoekje - nou ja hoekje, het Castello San Giorgio is al een fort op zich - heeft zich nu een martelwerktuigenmuseum gevestigd, terwijl de walm van het stilstaande groene water rondom al martelend genoeg werkt.

Toch is Mantua een deftige stad, het decor voor Rigoletto en het werkterrein van de schilder Mantegna die een kapel heeft gekregen in de Basilica Sant Andrea. Die basiliek maakt meer reclame voor baksteen - ik ontdek een gemetselde krul in een onvoltooide zijbeuk - dan voor de devotie. Het moest dan ook de kroon op het ego van Ludovico Gonzaga zijn. Nee, dan is de kleine Rotonda-kapel daartegenover veel fijnzinniger. En dan te bedenken dat het een eeuw geleden een haar heeft gescheeld of deze erfenis van de Lombardo-Romaanse bouwkunst was ten behoeve van het verkeer gesloopt.

Als we Parma binnenrijden, worden we begroet door Centro Torri, een ontwerp van Aldo Rossi. Ook hier ruikt het, nu naar goedkope huishoudzeep. Werktuigelijk rijdt een stel bejaarden de winkelwagentjes door het overdekte winkelcentrum dat zichzelf aanprijst met die torens, bakens in een chaotische voorstad. Rossi brengt me aan het twijfelen. Is hij geniaal in al zijn subtiliteit of een keizer met nieuwe kleren? De torens, overduidelijk

loos, verwijzen naar de industrie - misschien zijn het zelfs vijf vergrote trafohuisjes -, terwijl de belettering op het tegelfries een ambachtelijkheid suggereert. Daaronder is Centro Torri een doorgewoon winkelcentrum met een schuine kap van goedkope golfplaat, een moderne markt die voortborduurde op de oude overkapte markten waarvan ik er een weet in het centrum van Bologna. Maar spontaan en schilderachtig als die markten zijn, zo mechanisch is Centro Torri. Wil Rossi ons de smakeloosheid van de commercie onder de neus wrijven of is hij juist door die commercie platgewalst? Ik vrees het laatste.

Een verrassing is vervolgens het winkelcentrum Salsamassimo dat ik op weg naar de badplaats Salsamaggiore - aan de voet van de Apennijnen - passeer. Maar de architect is dan ook niet de eerste de beste, Paolo Portoghesi, die dit project samen met A. Cortesi uitvoert. Het halfronde plein met bakstenen bogen en een blauw-witte tegelrand is hartelijker dan de gesloten supermarktwand van Rossi. Daarachter heeft Portoghesi stenen torens opgericht met een opvallend ovale raam in de nok en een dubbel puntdak. Dat puntdak is een constante in het centrum, doorgevoerd van de winkelgalerij tot en met de appartementen.

In Salsamaggiore wordt een ander hoofdstuk in het boek 'architectuur en traditie' opengeslagen: dat van de combinaties. De tegelrand naast de baksteen, steenrode stuc naast baksteen, dat zijn de varianten die Portoghesi toepast. In een commercieel-cultureel cen-

trum dat ik bezoek, in de nederzetting Savignano tussen Bologna en Modena, gaan hout (voor de kozijnen) en beton (voor de pilaren en kolommen) een huwelijk met de baksteen aan. Welke combinaties van materialen ook, steeds blijft het prototype van de Italiaanse stad de referentie, van de piazza tot de galerij, van de schuine borstweringen tot de toren, ja zelfs de schoorsteen is als ornament niet verwaarloosd.

SCHAKEL

Maar van Rossi zijn we nog niet af. Buiten Modena ligt het kerkhof San Cataldo waarvan hij vanaf 1971 begon te bouwen. Het is provocerend zoals Rossi de dood heeft opgevat. In San Cataldo worden de doden niet begraven maar gestapeld. Rijen, rijen gestapelde doden liggen er zo in de betonnen galerijen van Modena. Op het oude kerkhof van San Cataldo, gebouwd in 1858, ontdek ik dat Rossi's ontwerp minder radicaal is dan ik had gedacht. Ook in de vorige eeuw stapelden de Italianen hun doden, alleen deden ze dat toen in een bakstenen omhulling. Rossi heeft het begraven geabstraheerd en vooral van versiering ontdaan. Iedereen is na de dood gelijk. 'U komt uit het buitenland?', onderbreekt een bejaarde mijn verbazing over deze opzet. 'En U bezoekt een kerkhof?' Hij is zichtbaar verwonderd. Maar wil je de schakel begrijpen tussen de levende en de dode stad, tussen de moderne en de historische in Italië, dan moet je wel. De sleutel ligt aan de rand van Modena.

Jaap Huisman

Bologna

Leden Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten

Bato's Gilde B.V. Ambachtelijke steenbakkerij, Heerewaarden

Biezeveld B.V., Steenfabriek, Kerkdriel

Boral Doorwerth Straatsteen bv, Steenfabriek Daams, Spijk

Boral Doorwerth Straatsteen bv, Steenfabriek Doorwerth, Doorwerth

Boral Doorwerth Straatsteen bv, Steenfabriek Lobith I, Spijk

Boral Nedusa Baksteen bv, Steenfabriek Erlecom, Erlecom

Boral Nedusa Baksteen bv, Steenfabriek Huisman-Milsbeek, Milsbeek

Boral Nedusa Baksteen bv, Steenfabriek Lobith III, Spijk

Boral Nedusa Baksteen bv, Steenfabriek Smeyers & Voortman, Markelo

Brada Baksteen Esbeek B.V., Esbeek

Brada Baksteen Oosterhout B.V., Oosterhout (NB)

'De Bylandt' B.V., Waalsteenfabriek, Lobith-Tolkamer

L.J. Duijs, B.V. Steenfabrieken, Hedikhuizen

Echter Steenfabriek, B.V., Echt

Leopold Engels BV, Steenfabriek, Helden-Panningen

Hagens Steenfabrieken bv, Oeffelt

Huissenswaard, B.V. Steenfabriek, Angeren

Hijlkema B.V., Steenfabriek, Delfzijl

Kleiwarenfabriek Buggenum B.V., Buggenum

Kleiwarenfabriek Façade

Beek B.V., Beek (L)

Kleiwarenfabriek Joosten

Kessel B.V., Kessel (L)

Kleiwarenfabriek Joosten

Wessem B.V., Wessem

Linssen B.V., Steenfabriek, Kerkrade

'Nuance', Kleiwarenfabriek, Afferden (L)

'De Nijverheid', B.V. Steenfabriek, Azewijn

Randwijk anno 1839, B.V. Steenbakkerij, Heteren

Rodruza - Steenfabriek Rossum B.V., Rossum (Gld)

Rodruza - B.V. Steenfabriek

'De Zandberg', Gendt

'De Roodvoet' B.V., Steenfabriek, Rijswijk (Gld)

'De Rijswaard' B.V., Steenfabriek, Aalst (Gld)

Schipperswaard BV, Steenfabriek, Echteld

'St. Joris', Keramische Industrie B.V., Beesel (L)

Strating B.V., Steenindustrie, Oude Pekela

Teewen Koramic Baksteen BV, Steenfabriek Bommel, Haalderen

Teewen Koramic Baksteen BV, Steenfabriek Haaften, Haaften

Teewen Koramic Baksteen BV, Porisofabriek Hendrik, Brunssum

Teewen Koramic Baksteen BV, Steenfabriek Heteren, Heteren

Teewen Koramic Baksteen BV, Steenfabriek Kijfwaard Oost, Pannerden

Teewen Koramic Baksteen BV, Steenfabriek Kijfwaard West, Pannerden

Teewen Koramic Baksteen BV, Steenfabriek Ochten, Ochten

Teewen Koramic Baksteen BV, Steenfabriek Thorn, Thorn

Teewen Koramic Baksteen BV, Steenfabriek Wolfswaard, Opheusden

'Terra' B.V., Steenfabriek, Son

Timmermans en Zoon, Vlamovensteenfabrieken, Elst (U)

'De Vlijt' B.V., Steenfabriek, Winterswijk

Vogelensangh, Steenfabriek, Deest

'De Waalwaard' B.V., Steenfabriek, Dodewaard

'De Werklust', Steenfabriek, Losser

Zennewijnen BV, Steenfabriek, Zennewijnen

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution drie maal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht opvattingen over het ontwerpen in baksteen. Daarnaast bevat 'Baksteen' artikelen over stapeltechniek en construeren, produktassortiment en kwaliteit, en de wijze waarop baksteen in de werk- en woonomgeving wordt toegepast. Elk nummer bevat een Portfolio waarin de belevingswaarde van baksteen aan de hand van een opvallend bouwwerk centraal staat.

IS GEMETSELD IN BAKSTEEN